

A SZABADSZÁLLÁSI GAZDAKÖR LEADER HACS EREDMÉNYEINEK ÉRTÉKELÉSE

EVOLUTION OF RESULTS FARM CIRCLE OF SZABADSZÁLLÁS LEADER LOCAL ACTION GROUP

Horváth Gréta¹ – Kószegi Irén^{2*} – Gáspár Ferenc³

¹egyetemi hallgató, Neumann János Egyetem Kertészeti és Vidékfejlesztési Kar

²főiskolai docens, Neumann János Egyetem Kertészeti és Vidékfejlesztési Kar

³Bács-Kiskun vármegyei elnök, Nemzeti Agrárgazdasági Kamara

<https://doi.org/10.47833/2023.1.AGR.003>

Kulcsszavak:

LEADER
helyi akciócsoport
pályázatok
vidéki települések
önkormányzat, civil és vállalkozói
szféra

Keywords:

LEADER
local action group
tenders
rural settlement
municipality, civil and business
sector

Cikktörténet:

Beérkezett 2023. február 7
Átdolgozva 2023. február 20
Elfogadva 2023. március 5

Összefoglalás

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb figyelmet kapott a vidéki térségek fejlesztése, az ott élő népesség problémáinak rendezése és a települések egymás közti különbségeinek csökkentése. A felmerülő jelentős különbségeket kereshetjük demográfiai, gazdasági, társadalmi és környezeti tényezőkben egyaránt. A problémák mérséklésére számos hazai és Európai Unió forrás áll rendelkezésre, azonban a vidék dinamikus fejlődéshez és a tényleges eredményekhez elengedhetetlen a települések összefogása, a közösségek együttműködése. A LEADER programnak köszönhetően a településeknek lehetőségük van helyi szinten, az ott élők igényeire alapozva, alulról jövő integrált vidékfejlesztést végrehajtani. Amennyiben lehetőségeiket jól hasznosítják és a partnerség elve megvalósul akkor jelentős gazdasági növekedés realizálható. Munkánkban a Szabadszállási Gazdakör LEADER Helyi Akciócsoport (továbbiakban: HACS) településeinek eredményeit mutatjuk be primer kutatás segítségével, amelyek a 2015-2022 közötti időszakban valósultak meg.

Abstract

In recent decades, more and more attention has been paid to the development of rural areas, the settlement of the problems of the population living there and the reduction of differences between settlements. The emerging significant differences can be found in demographic, economic, social and environmental factors. Numerous domestic and European Union resources are available to mitigate the problems, however, for the dynamic development of the countryside and the actual results, the cooperation of the settlements and the cooperation of the communities is essential. Thanks to the LEADER program, settlements have the opportunity to carry out bottom-up integrated rural development at the local level, based on the needs of the people who live there. If their opportunities are well

* Kapcsolattartó szerző. Tel.: +36 20 515-1199
E-mail cím: koszegi.iren@kvk.uni-neumann.hu

utilized and the principle of partnership is realized, significant economic growth can be realized. In our work, we present the results of the settlements of the Szabadszállási Gazdakör LEADER Local Action Group with the help of primary research, which were realized in the period between 2015-2022.

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben egyre nagyobb figyelmet kapott a vidéki térségek fejlesztése, az ott élő népesség problémáinak rendezése és a települések egymás közti különbségeinek csökkentése. A felmerülő jelentős különbségeket kereshetjük demográfiai, gazdasági, társadalmi és környezeti tényezőkben egyaránt. A problémák mérséklésére számos hazai és Európai Unió forrás áll rendelkezésre, azonban a vidék dinamikus fejlődéshez és a tényleges eredményekhez elengedhetetlen a települések összefogása, a közösségek együttműködése. Nyugat-Európa vidéki területein a 80-as, 90-es években lezajlott társadalmi-gazdasági változások kedvezőtlen hatásainak ellensúlyozása, az új kihívásoknak való megfelelés és a vidéki térségek sajátos fejlesztési igénye kapcsán egyre inkább fokozódott az érdeklődés a vidékfejlesztés új megközelítése iránt. Ennek eredményeként az EU vidékkel kapcsolatos fejlesztéspolitikájában a hangsúly a belső erőforrásokon alapuló helyi fejlesztés irányába mozdult el. A LEADER-megközelítés vidékfejlesztési politika megvalósításában játszott növekvő szerepének köszönhetően a helyi akciócsoportok a vidékfejlesztés intézményrendszerének fontos alkotóivá váltak [3].

A LEADER egy francia mozaik szó (Liaison Entre Actions pour le Développement de l'Economie Rurale), amelynek jelentése a közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében. A szó magyarra fordítása meg is határozza a program legfőbb célkitűzését, melynek köszönhetően a településeknek lehetőségük van helyi szinten, az ott élők igényeire alapozva, alulról jövő integrált vidékfejlesztést megvalósítani. Kiemelt célja, alulról építkező helyi fejlesztéssel javítani a vidéki térségek helyzetét, hatékonyabbá tenni a forrásfelhasználást [8]. A vidéki térségek szereplői (önkormányzatok, civil szervezetek, helyi vállalkozások) nagyban befolyásolják a helyi gazdaság alakítását, fejlesztését, illetve helyi adottságokra épülő egyedi fejlesztések megvalósítását. A vidék számára sok esetben a LEADER program az egyedüli olyan fejlesztési forrás, amely hozzájárulhat, illetve kiegészítheti a helyi fejlesztések létrejöttét [6].

Munkánkban a Szabadszállási Gazdakör LEADER Helyi Akciócsoport (továbbiakban: HACS) településeinek eredményeit mutatjuk be primer kutatás segítségével, amelyek a 2015-2022 közötti időszakban valósultak meg.

2. Irodalmi áttekintés

A LEADER program létrejötte, fejlődése

Az 1990-es évek elején az Európai Unió közösségi kezdeményezése révén vette kezdetét a LEADER program, amelynek fő célja az innovatív, integrált és egyben fenntartható fejlesztések megvalósítása a helyi közösségek együttműködésével. A program működésért a helyi szereplőkből létrehozott testület, a helyi akciócsoport (rövidítve és a továbbiakban: HACS) felelős. A LEADER-megközelítés vidékfejlesztési politika megvalósításában játszott növekvő szerepének köszönhetően a Helyi Akciócsoportok (HACS-ok) a vidékfejlesztés intézményrendszerének fontos szereplőivé váltak. A helyi fejlődést segítő, előmozdító tevékenységük révén térszervező erőt jelentenek a vidéki térségekben. Működésük hathatósan hozzájárul az európai vidékfejlesztési politika helyi szintű megvalósításához, térségük versenyképes és fenntartható fejlődéséhez [2]. A HACS felhatalmazást kap, hogy a fejlesztések érdekében tervezzen, majd a tervek megvalósítására támogatásokat nyújtson a kedvezményezetteknek. A kedvezményezetteket három fő csoportba sorolhatjuk, melyek a helyi civilek, a vállalkozók és az önkormányzatok lehetnek [7].

Számos szakember véleménye szerint a program sikere a hét alapelvében rejlik. Ezen alapelvek úgynevezett pilléreként együttesen jelennek meg a fejlesztési programokban. A 7 alappillér a következőket foglalja magában:

1. Terület alapú gondolkodás: A hosszútávú és hatékony vidékfejlesztés érdekében nélkülözhetetlen a terület alapú gondolkodás. Az erőforrásokat a területi adottságok szerint, hatékonyan kell felhasználni.
2. Alulról építkezés (szubszidiaritás): A program sikere a vidéki közösségekben, aktivitásukban rejlik. A szubszidiaritás értelmében a döntéseket a polgárokhoz lehető legközelebb kell meghozni. Egy adott kérdésben csak akkor lehet európai uniós szinten dönteni, ha az hatékonyabb a nemzeti, regionális vagy helyi szintű döntéshozatalnál.
3. Partnerség: A hatékonyság érdekében a különböző szféráknak együtt kell működni. A közösség célja és feladata a lehetőségek, erőforrások felkutatása, az együttműködés és az egyensúly fenntartása.
4. Integráció: A LEADER program nem egyetlen ágazat fejlesztését célozza meg, hanem egyszerre több ágazatra kiterjed.
5. Helyi finanszírozás és irányítás: a helyi bankszektor kerül bevonásra.
6. Hálózatépítés: lehetőséget teremt a HACS-ok közötti eszmecserére, a bevált gyakorlatok átadására - átvételére.
7. Innováció: az innováció, az innovatív gondolkodás elengedhetetlen a vidék hatékony fejlesztése érdekében [5].

1991-ben kezdte meg működését az első LEADER program, amelyben akkoriban 217 HACS dolgozott (LEADER 1991-1994). A program által lehatárolt működési területen számos, a vidéket előre mozdító tevékenység került támogatásra. Ilyen térség támogató tevékenység volt a vidéki turizmus fellendítése (szálláshelyek, szolgáltatások fejlesztése), a képzések, vállalkozók fejlesztése, alternatív jövedelemforrások felkutatása. A működés során a Bizottság számára is egyértelművé vált, hogy a program akkor hatékony a leginkább, amikor a helyi közösségekre támaszkodik.

A program a korábbi sikereket figyelembe véve megemelt keretösszeggel, mintegy 1,755 milliárd euroval kezdte meg a támogatási időszakot (LEADER II. 1995-1999). A céljai változatlanul fennmaradtak, azonban nagyobb hangsúly került az innovációra, a helyi közösségek aktivitásának növelésére. A HACS-ok száma, illetve a támogatásba bevont akcióterületek nagysága is megnégyszereződött [9].

A következő programozási időszakban (2000-2006) a LEADER még mindig kísérleti programként szolgálta az Európai Unió vidékfejlesztési politikáját. Egyedi vonásának tekintették az integrált vidékfejlesztési tervének megvalósítását, amelyet szorosan a vidéki lakosságra támaszkodva alakított meg. Ezen időszakban kialakított új modell a LEADER kapcsolatrendszerének köszönhetően mindenki számára elérhetővé vált. A LEADER +-nak három fő célja volt:

- A vidéki térségek fejlesztése érdekében létrehozni, olyan kísérleti alapokon nyugvó integrált fejlesztési stratégiákat, amelynek alapja a partnerség és amely alulról jövő kezdeményezés.
- A különböző térségek együttműködésének fejlesztése határainkon innen és határainkon túl.
- A közvetlen szereplők kapcsolatrendszerének fejlesztése, előre mozdítása.

Magyarország is éppen ebben az időszakban lett részese a programnak, amely az Agrár és Vidékfejlesztési Operatív Program (rövidítve és a továbbiakban AVOP) intézkedéseként lett bevezetve. A Bizottság, amikor elfogadta az AVOP-ot, akkor egyúttal a LEADER + programot is jóváhagyta, amelynek céljai a fentiekhez hasonlóan kerültek kialakításra.

A magyar vidék az ezredforduló idején mind társadalmilag, mind gazdaságilag elmaradott volt, ennek okán éppen jókor jött, hogy lehetőség nyílt az uniós források lehívására (AVOP LEADER 2004-2006). Az AVOP keretén belül 70 kiválasztott HACS, mindösszesen 3600 pályázatot nyújtott be. A programban való részvétel feltételekhez volt kötött, amelyek elsősorban az együttműködést voltak hívatottak szolgálni. Ilyen feltétel volt:

- Szomszédos területek földrajzilag való összekapcsolódása, a települések összefogása.
- A településen élők száma nem haladhatja meg a 10 ezer főt, továbbá a 120fő/km² népsűrűséget.
- Képviselgetnie kell magát mind a három szférának: köz, civil és üzleti szféra.
- Szakképzett munkaszervezeti vezető kell, aki ellátja a feladatokat.

Ezen alapfeltételek mellett egy teljesen új szakasza indult meg a vidékfejlesztésnek, hiszen a résztvevők vállalták, hogy egymással együttműködve, összefogással végzik munkájukat. A kezdeti nehézségek ellenére a programnak köszönhetően olyan fejlesztések valósultak meg, amelyet más forrásból nem lehetett volna finanszírozni [5].

Jelentős változások kerültek bevezetésre 2007-től a támogatási rendszerben. Az Európai Unió Tanácsa úgy határozott, hogy átalakítja a rendszert finanszírozása tekintetében. A megalakult Európai Mezőgazdasági Garancia Alap (EMGA) a KAP első pillérét finanszírozta, míg az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alap (EMVA) a vidék fejlesztésért szolgált. A LEADER ennek tekintetében a vidékfejlesztési politika IV. tengelye lett. A támogatási időszakban meghirdetett pályázatok iránt megnőtt az érdeklődés. A benyújtott kérelmek száma másfélszeresére nőtt a korábbi időszakhoz képest. Pályázni lehetett falu fejlesztésre, mikrovállalkozások fellendítésére, megalakítására, a vidéki örökségek megőrzésére, a turisztikai tevékenységek motiválására. A legtöbb pályázat a mikrovállalkozások felhívásban érkezett be, azonban a legnagyobb összegű pályázatot a turisztikai tevékenységek motiválására igényelték. A pályázók 2007-2013 közötti időszakban mintegy 108 milliárd forint támogatási összeget igényeltek [4].

Az Európai Bizottság a felkészülést már 2011-ben megkezdte. Az előkészületek során bebizonyosodott, hogy az EMVA elkülönítése a többi alaptól nem szolgált a vidék érdekeit, így azokat újra egyesítették. Az új egységesített alap az Európai Strukturális és Beruházási Alapok (ESBA) elnevezést kapta. Az idő előrehaladtával azonban bizonyosságot nyert, hogy az alapok egységként kezelésére nincs meg a szükséges feltételrendszer. A vidéki területek fejlesztésének finanszírozása nem történhetett az ERFA vagy ESZA alapból, ugyanis nem működött jól az integrált szemléletmód. Ugyanezen nehézségbe ütközött a LEADER program továbbfejlesztett változatként említett Közösségvezérelt Helyi Fejlesztés (CLLD) is, amely lehetőséget adna a több alaptól való finanszírozására. Az integrált szemlélet mód hiányában a többalapos CLLD-t így csak korlátozottan indították meg hazánkban is [1].

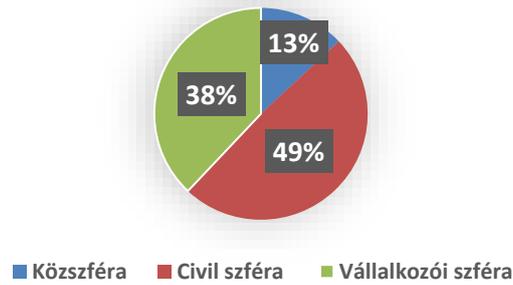
A korábbi bekezdésben taglalt programozási időszak a terv szerint 2020-ban véget ért volna, azonban meghosszabbításra kerül 2 év átmeneti időszakkal, így ez 2022. decemberével zárult.

3. Anyag és módszer

3.1. A Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS bemutatása

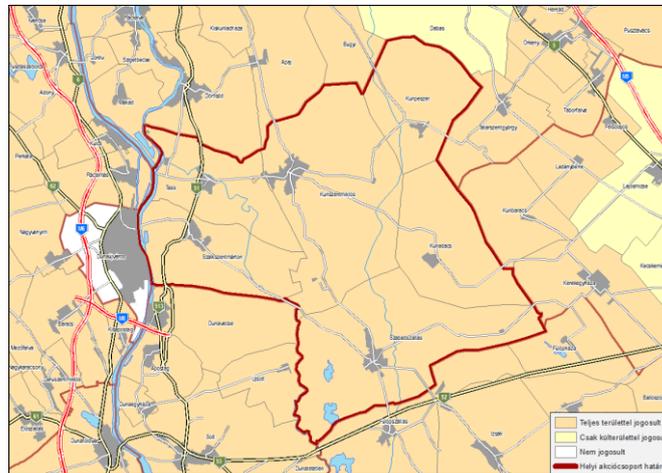
A Szabadszállási Gazdakör 1992-ben kezdte meg működését. A gazdakör megalakulásának elsődleges célja a tagság érdekeinek képviselete, szakmai ismeretek fejlesztése, piacképes termékek előállításának segítése, a föld termőerejének fokozása, a természetes környezet megóvása, és végül, de nem utolsó sorban a szakmai és gazdasági érdekek képviselete volt. A gazdakör vezetősége a közgyűléssel egyetértve 2015-ben úgy határozott, hogy LEADER HACS-ként kívánja tovább folytatni eddigi munkásságát, így Magyarországon egyedülként működik a gazdakör LEADER HACS-ként.

Az egyesület működése tekintetében a legfontosabb döntéshozó szerv a Közgyűlés, amely a tagság egészét magába foglalja. A tagok száma 46 fő, amely +9 tiszteletbeli taggal egészül ki. Tagjainak 49%-a a civil szférából, 38%-a az üzleti és 13%-a a közszférából kerül ki (1. ábra).

1. ábra: Az egyesület tagságának megoszlása szférák szerint (%)
 Forrás: [9] HFS (2016) – saját szerkesztés

A Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS illetékességi területe hat településre terjed ki: Kunadacs, Kunpeszér, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Szalkszentmárton és Tass (2. ábra). A hat településből Kunszentmiklós és Szabadszállás rendelkezik városi címmel, a többi település jogállása község.

2. ábra: A HACS működési területe
 Forrás: [10]

Elhelyezkedését tekintve elmondhatjuk, hogy az Alföldön, a Duna-Tisza közén, Bács-Kiskun megyében és azon belül is a Kunszentmiklósi járásban található. A települések által lefedett terület nagysága mindösszesen: 660,87 km², amely a teljes Bács-Kiskun vármegye 7,8%-a. A területen a támogatásra jogosult népesség száma a 2021. január 1-jei adatok alapján 22 092 fő volt.

A települések közvetlen közelében autópálya nem található, mindössze az M8 gyorsforgalmi út egy kisebb megépített szakasza esik közel Szalkszentmártonhoz. Az illetékességi területen egyetlen főútvonal az 51-es számú halad át, az 52-es számú útvonal pedig csak megközelíti a térséget Szabadszállás déli részénél. A tömegközlekedés a térségben jól kiépített, bár a vasúthálózat csak Kunszentmiklós és Szabadszállás települést érintik. Közlekedés szempontjából Kunpeszér és Kunadacs helyezkedik el a leghátrányosabban. A települések rendelkeznek közüzemi vízhálózattal, szennyvízcsatornával és szennyvíztisztítóval is.

A térség kimagasló természeti adottságokkal van ellátva, ezáltal a mezőgazdaság meghatározó a területen. A termelés elsődlegesen kis és közepes családi gazdaságokban folynak. A mezőgazdaság mellett szintén jelentős szerepet tölt be a természet- és környezetvédelem. Ennek legfőbb oka, hogy a járásban kimagasló a védett természeti területek aránya és egyben a Kiskunsági Nemzeti Park érintettsége. A természeti értékeknek köszönhetően meghatározó lehetne a turizmus, az idegforgalom, azonban e tekintetben nagyfokú lemaradást figyelhetünk meg.

A társadalmi állapotokat feltérképezve elmondható, hogy térségre jellemző az előregedés, továbbá a népesség csökkenése (2. táblázat). A népesség csökkenése két tényezővel

magyarázható. Egyrészt jellemző az elvándorlás, másrészt a halálozások száma meghaladja a születések számát.

2. táblázat: Lakónépesség és azon belül a 60 év felettek száma

Mutató	2014	2019
Lakónépesség száma (fő)	22 429	22 236
60 év felettek száma (fő)	5470	5731

Forrás:[10] – saját szerkesztéssel

A településeken jelen vannak a civil egyesületek, amelyek egy közös cél elérésére hivatottan jöttek létre.

Gazdasági szempontból a régió meglehetősen hátrányos helyzetű. A rendszerváltástól a 2000-es év elejéig a lakosság gazdasági aktivitása csökkenő tendenciát mutatott, azóta viszont egy növekedés figyelhető meg, ami a jövőre nézve kedvező. A jó természeti adottságoknak köszönhetően a mezőgazdaság dominál a területen, ebből kifolyólag az őstermelők száma is jelentős a térségben. A regisztrált őstermelők száma Szabadszálláson a legmagasabb. Az ipari jellegű vállalkozások csekély mértékben jelennek meg, leginkább csak Kunszentmiklóson. Továbbá az ipar mellett a szolgáltatói szektor szerepe is alacsony, így ezek a jövőben mindenképp fejlesztés alá szorulnak. A nyilvántartott álláskereső a munkaképes korú népesség százalékában az országos és megyei adatokhoz viszonyítva magas, de jó hír, hogy csökkenő tendenciát mutat.

3.2. Módszer

A felmérés során primer és szekunder adatgyűjtésre is sor került. A primer kutatás során az illetékes települések (Kunadacs, Kunpeszér, Kunszentmiklós, Szabadszállás, Szalkszentmárton, Tass) polgármestereinek megkérdezése történt.

4. Eredmények

4.1. A Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikai eredményei

A statisztikai vizsgálatok a 2014-2022 közötti programozási időszakra vonatkoznak, az adatok 2022. november 1-ig lettek feldolgozva.

A programozási időszakban a benyújtott pályázatok száma a HACS tekintetében 74 db, amelyből az elnyert pályázatok száma 40 db, az elutasított 5 db, a visszavont pályázatok száma pedig 20 db. Továbbá a vizsgált időben 9 esetben történt támogatástól való elállás.

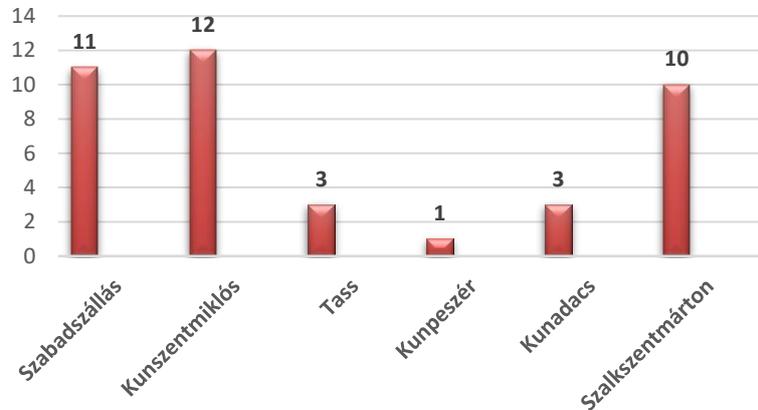
Megvizsgálva az elutasított pályázatokat elmondható, hogy mind az 5 esetben indokolt volt a pályázati kérelmek elutasítása. Négy esetben a pályázó nem tett eleget hiánypótlási kötelezettségének, azaz nem szolgáltatott időben, vagy éppen helyesen adatokat. A maradék egy esetben pedig egyesületi formában, azonban magánszemélyként pályázott egy személy, ami szintén nem felelt meg az előírásoknak.

A vizsgált időszakban 20 esetben történt pályázat visszavonása. Fontos megjegyezni, hogy egy pályázati kérelmet addig lehet visszavonni, amíg az nem rendelkezik támogatói okirattal. Miután a pályázó hivatalos úton megkapta a támogatói okiratot, utána a támogatástól már csak elállni lehet. A pályázatok visszavonását, nem volt szükséges indokolni, de esetükben a visszavonás indoka a pályázati ügyintézés alatt drasztikusan megemelkedett árak voltak. A kérelmezők a pályázatban beadott árajánlat alapján, már nem tudták megvalósítani terveiket, így attól inkább visszaléptek. Kisebbségben a HACS előzetes, jószándékú jelzésére történtek a visszavonások, ugyanis a beadott pályázatokban olyan tartalmi hibát vélték felfedezni, amely sikertelen pályázatot eredményezett volna. Ezen pályázatok később újra benyújtásra kerültek.

A támogatástól való elállást szintén nem volt szükséges megindokolni, azonban valószínűsíthető, hogy itt is a megemelkedett árak okozták a támogatástól való visszalépést. A kérelmezők a támogatói okirat kézhezvételét követően nem kezdték meg azonnal a megvalósítást,

azonban a várakozási idő alatt az árak jelentősen megemelkedtek. A megemelkedett árakat nem fedezte volna a pályázatban elnyert összeg, így az elállás mellett döntöttek.

A továbbiakban már csak a nyertes pályázatok kerülnek bemutatásra. A 3. ábra a nyertes pályázatok települések szerinti megoszlását ábrázolja.

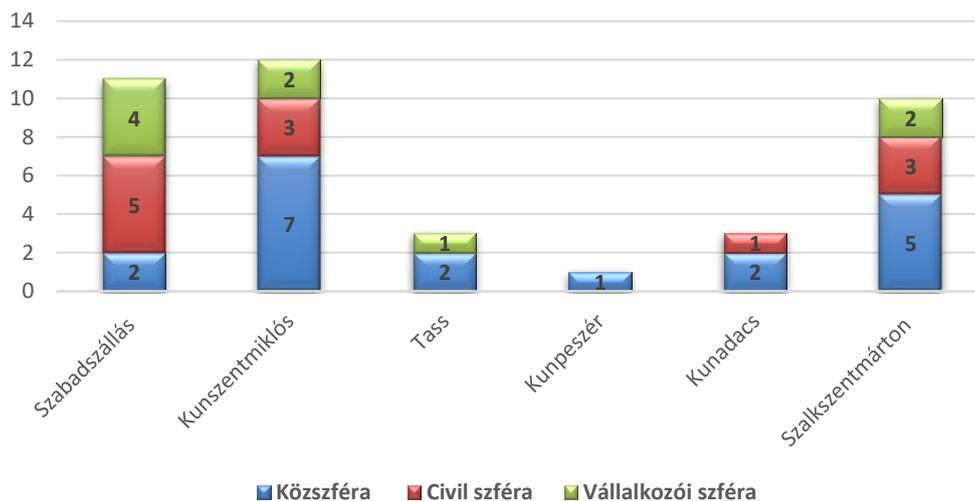

3. ábra: A nyertes pályázatok települések szerinti megoszlása (db)

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikái alapján – saját szerkesztés

Elmondható, hogy legtöbb sikeres pályázat a két városból került ki, valamint a legnagyobb lélekszámú községből. A legkevesebb eredményes pályázat Kunpeszér községhez köthető. Az elnyert támogatási összeg a vizsgált időszakban összesen 358,250 millió volt, ebből 32 %-ot Kunszentmiklós, 29 %-ot Szabadszállás, 13 %-ot Tass, 10 %-ot Szalkszentmárton és 8-8%-ot Kunpeszér és Kunadacs nyert el.

A következőkben a szférák szerinti megoszlást mutatjuk, a településeket figyelembe véve (4. ábra). Ebben az értelemben a közszféra része az önkormányzat, a civil szférához az egyesületek és szerveződések, az üzleti szférához pedig a vállalkozók és cégek tartoznak.

4. ábra: A nyertes pályázatok szférák szerinti megoszlása (db)

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikái alapján – saját szerkesztés

A benyújtott és sikeres pályázatok a közszférára voltak leginkább jellemzőek, összesen 19 db pályázat került pozitív elbírálásra. Utána a civil szféra volt a legeredményesebb összesen 12 db pályázattal, végül 9 db pályázattal a vállalkozói szféra. Összeségében elmondható, hogy Szabadszállás kivételével minden településen a közszférából került ki a legtöbb nyertes pályázat.

A támogatási összegek megoszlása tekintetében a közsféra az összes támogatás több mint 60%-át kapta, szemben a másik kettővel. A civil szférához az összes támogatás 11%-a jutott, míg ennek a több mint kétszerese (26%) a vállalkozói szférához (5. ábra).

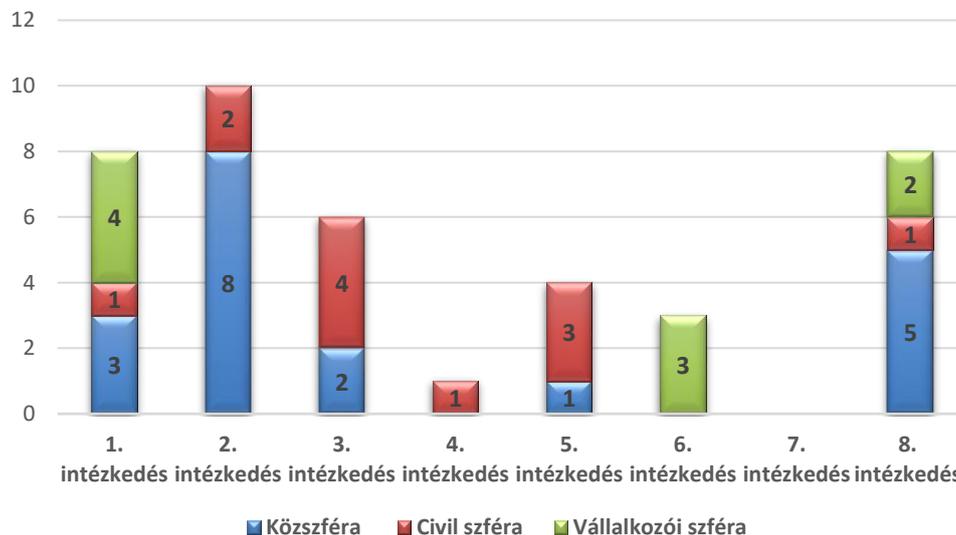

5. ábra: Támogatási összegek megoszlása szférák szerint (%)

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikai alapján – saját szerkesztés

A programozási időszakban ezen intézkedési tervekre lehetett pályázatot benyújtani:

1. Szálláshelyek létrehozása, turisztikai építmény, szolgáltatás fejlesztése, eszközbeszerzése, turisztikai vonzerő kihasználása
2. A települések közösségi tereinek kialakítása, fejlesztése
3. Civil szervezetek székhelyfejlesztése, eszközbeszerzése
4. Képzés, társadalmi befogadás, felzárkóztatás
5. Hagyományokat és értékteremtést magukba foglaló rendezvények, táborok
6. Mikrovállalkozások fejlesztése
7. Helyi termék piacra juttatásának támogatása
8. Helyi fejlesztések támogatása (6. ábra).

6. ábra: A nyertes pályázatok intézkedési tervek szerinti megoszlása (db)

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikai alapján – saját szerkesztés

Az 1. számú intézkedés esetében összesen 8 db projekt ötlet került támogatásra. A projektek szálláshelyek, közösségi helyek kialakításáról, felújításáról szóltak. A kérelmek fele a vállalkozói szférából érkezett, míg a másik fele $\frac{1}{4}$ arányban a civil szférából, $\frac{3}{4}$ arányban a közszférából.

A 2. számú intézkedés, amely a települések közösségi tereinek kialakítása, fejlesztése elnevezést kapta, az egyik legkedveltebb pályázati felhívás volt. Összességében 10 pályázó nyert erre támogatást. A pályázók 80%-a a közszférát képviselő önkormányzatok voltak, míg a maradék 20 % a civil szféra. A támogatásokat játszóterek, szabadidőközpontok kialakítására továbbá buszmegálló, ravatalozók építésére és felújítására igényelték. A településen élők védelmét szolgáló kamerarendszerek bővítése is ezen felhívásból került megvalósításra.

A civil szervezetek eszközbeszerzését támogató 3. számú intézkedésre 6 db sikeres pályázat érkezett. A felhívás keretében többek között hangosítás, népviseleti ruha került beszerzésre. Fontos megemlíteni, hogy a megnevezéssel ellentétben az önkormányzatok is pályázhattak, így lehetséges a diagrammon is ábrázolt 2 db nyertes pályázat. Az önkormányzatok részéről akkor érkezhetett támogatási kérelem, ha az eszközöket a beszerzést követően a helyi civil szervezetek számára folyamatosan biztosítja, ezzel is támogatva hatékony működésüket.

A 4. számú intézkedés a képzést, társadalmi befogadást, felzárkóztatást hivatott támogatni, amelynek keretében csupán egy sikeres pályázat említhető.

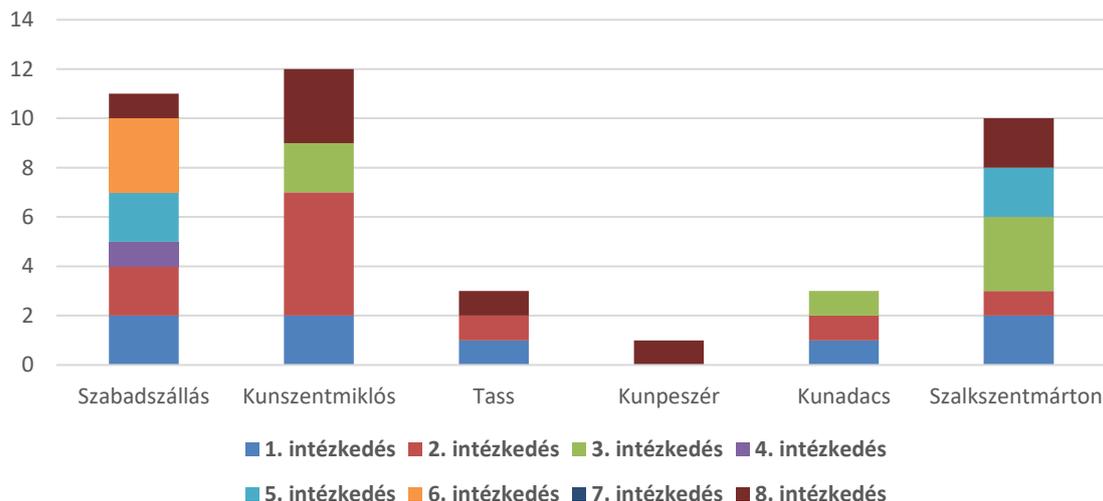
Az 5. számú intézkedés a hagyományörző rendezvények, rendezvénysorozatok, táborok megvalósításához szükséges eszközök beszerzését támogatja. A támogatásból 4 db eredményes pályázat részesedett. A felhívásra a vállalkozói szférából nem érkezett támogatási kérelem.

A korábbi intézkedéssel ellentétben a 6. számú intézkedésre kizárólag a vállalkozói szféra pályázott. Ennek oka, hogy a felhívás a mikrovállalkozások fejlesztését szolgálja. A támogatásoknak köszönhetően cukrászda fejlődött, reggeliző épült, valamint vállalkozást segítő eszközök kerültek beszerzésre.

A 7. számú intézkedésre, amely a helyi termékek piacra jutását támogatja nem érkezett pályázat. Ennek okát talán a tájékoztatás hiányában vagy az intézkedési terv nem megfelelő kidolgozásában kereshetjük.

A 8. és egyben utolsó számú intézkedés szintén a kedvelt pályázati lehetőségek közé tartozik. Ennek oka talán az, hogy a támogatható tevékenységek, területek meghatározása eléggé tág, ebből kifolyólag a projektek is nagyon színesek és változatosak. A helyi fejlesztések támogatására tíz nyertes pályázat érkezett, öt a közszférából, kettő a vállalkozói szférából, egy pedig a civil szférából. A támogatásokat játszótér, parkoló építésére, épület szigetelésére és fejlesztésére, eszközök beszerzésére fordították.

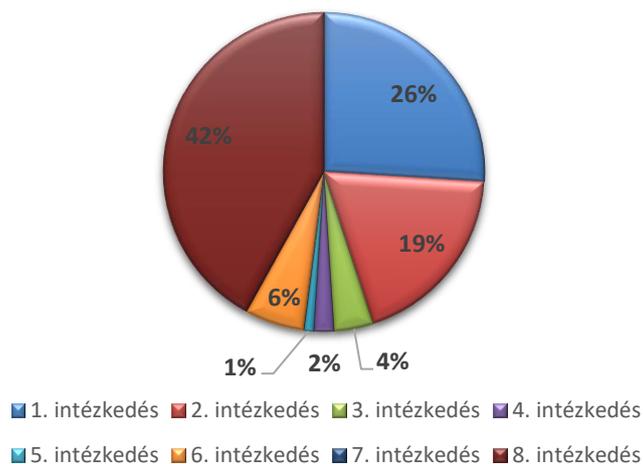
A 7. ábra a nyertes pályázatokat intézkedésenként, azokat is településekre vetítve mutatja be. Szabadszállásról érkezett a legtöbb intézkedésre támogatási kérelem.

7. ábra: A nyertes pályázatok intézkedésenként, településre vetítve

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS statisztikai alapján – saját szerkesztés

A támogatási összegeket az intézkedési tervek szerint is elemeztük, amelyet a 8. ábra szemléltet.

8. ábra: A támogatási összegek felosztása intézkedések szerint (%)

Forrás: Szabadszállási Gazdakör LEADER HACs statisztikái alapján – saját szerkesztés

Az elemzés eredményeként elmondható, hogy a tervezéssel azonosan a legtöbb támogatási összeg a 8. számú intézkedésre lett lehívva, amely több mint 40%. A legtöbb eredményes pályázattal rendelkező 2. számú intézkedésre a keret 19% -a, és a szintén népszerű 1. számú intézkedésre pedig a támogatás 26%-a lett igényelve.

4.2. Az interjúk feldolgozásának eredményei

A személyes interjúk során a HACs által lefedett települések polgármestereit kérdeztük a LEADER programmal kapcsolatos eredményeikről, tapasztalataikról.

A települések polgármesterei a fejlesztési irányokkal elégedettek, úgy vélik mindenki megtalálhatja a számára szükséges fejlesztési lehetőségeket. Az egyeztetések során minden település aktívan részt vett a kidolgozásban, amely az egyik polgármester szerint az együtt gondolkodás egyik alapfeltétele. A HACs előkészítő munkálatai és egyben az egyeztető fórumok eredményesek és hasznosak voltak, hiszen a fejlesztési irányok valóban úgy kerültek meghatározásra, hogy azok minden település esetében helyt álljanak, mindhárom szféra esetében.

Arra a kérdésre, hogy milyen fejlesztések valósultak meg a településen a LEADER programból a polgármesterek nagyon felkészültek, tájékozottak voltak, hiszen nem csak az önkormányzat, hanem a másik két szféra megvalósult fejlesztéseit is ismerik. Ez arra enged következtetni, hogy a városvezetés és a lakosság között jó kapcsolat áll fenn.

LEADER pályázatnak köszönhetően valósult meg Szabadszálláson egy komplex játszótér kialakítása. A fejlesztésnek köszönhetően a gyermekek szabadidős tevékenysége biztos körülmények között zajlik változatos, fejlesztő játékokkal. Jótékony hatását, nem csak a gyermekeknél tapasztalják, hanem a szülői közösségnél is, hiszen a terület egy nagyon jó közösségépítő helyszín lett.

A város vezetője büszkén említette, hogy a településen a köz és a magán szféra is pályázott. A Római Katolikus Plébánia közösségi épületének termét újították meg LEADER forrásból. A beruházás jóvoltából a híveket egy olyan közösségi helység fogadja, ahol normál körülmények között tudnak foglalkozások, hitoktatásokat tartani. A megújult teremnek több foglalkozásnak adnak otthont a téli hónapokban is.

További fejlesztés, mely szintén Szabadszálláson történt, egy egyéni vállalkozóhoz köthető. A vállalkozó fő célja az volt, hogy egy olyan helyet létesítsen a város szívében, ahova az emberek szívesen betérnek egy finom reggelire, vagy egy frissítő kávéra. A polgármester kitörő örömmel fogadta a reggeliző létesítésének ötletét, hisz a település életében ez is egy közösségi helyként jelenik meg. A vállalkozó fő célja megvalósult, melynek eredményét a városvezetés és a lakosság is érzékeli.

Kunadacson többek között civil szervezetek eszközbeszerzése történt LEADER forrásból. A település vezetője úgy véli, kiemelten fontos a társadalmi szervezetek és az Önkormányzat együttműködése a település életében, hiszen a fejlődés és az előre lépés titka az együttműködés és az együtt gondolkodás. Olyan eszközöket sikerült a támogatási összegből beszerezni, amelyek révén az önkormányzat támogatni tudja a szervezetek összejövetelét, hiszen ezeket az eszközöket ingyen és bérmentve biztosítja részükre. A rendezvénysátor és a sörpád garnitúrák ingyenes használatának köszönhetően a szervezetek jelentős költségeket takaríthatnak meg. A településen már korábban is jó volt az együttműködés, de ez a fajta kezdeményezés még inkább összekovácsolta a közösséget, melynek bizonyítéka, hogy a községben nincs olyan rendezvény, amelyet ne együtt, közös erővel valósítanak meg.

A LEADER program révén Szalkszentmártonon főként közösségépítő rendezvényeket és az ehhez szükséges infrastruktúra fejlesztéseket tudták megvalósítani. A polgármester úgy véli, hogy nagyon hasznosak voltak a projektek, hiszen közösségépítésre, helyi identitás erősítésére más forrásból nem tudtak volna színvonalas programokat a településre hozni, de igaz ez a kisebb infrastruktúrális fejlesztésekre, mint a színpad fedése, a rendezvénysátor és a hangosítás beszerzése. A rendezvények során a településen élők számára olyan programot tudtak biztosítani, mely megtekintésére csak keveseknek, nagyobb utazás árán lenne lehetősége.

A következő beruházás, szintén Szalkszentmárton településhez és egy vállalkozóhoz köthető. Polgármester asszony örömmel számolt be arról, hogy a vállalkozó a savanyító üzemébe egy targoncát szerzett be a LEADER-nek köszönhetően. Az üzemben nagy szükség volt a targoncára, ugyanis az alapanyagok mozgatása komoly gondot okozott. A fejlesztésnek köszönhetően a mindennapi munka fizikai része csökkent. A pályázat megírásában az Önkormányzat volt segítségre, mely révén nagyon jó kapcsolat alakult ki a pályázóval.

Tasson a programnak köszönhetően megépült a temetőben a ravatalozó. További fejlesztésként említette a polgármester az Ifjúsági tábor felújítását, ahol az épületeken többek között kicserélték a nyílászárókat, új padlózat került lerakásra, valamint külső szigetelést és színezést is kaptak. A táborhely így korszerűbb és egyben költséghatékonyabb lett a városvezetés és a táborozók számára is egyaránt.

Kunszentmiklós is számos LEADER eredménnyel büszkélkedhet. A polgármester úgy nyilatkozott, hogy a beruházások, nagyban hozzájárultak a lakosság jobb komfort érzetéhez. A sikeres pályázatok révén a település több pontján buszmegállók épültek, ezzel javítva a település képét, valamint a lakosság komfortosabb érzetét. Közösségi terek fejlődtek, szabadidő központok létesültek, mely révén a fiatal korosztály testi és lelki fejlődése megfelelő irányba haladhat. Tasson kertés városrészen megépült szabadidőpark is a közösségépítés helyéül szolgálhat.

Felújításra került Diószegi Balázs, Munkácsy-díjas festőművész hátrahagyott tárgyait és a családjára vonatkozó emlékeket őrző Diószegi emlékház is, annak érdekében, hogy még tovább megőrizhessék a jövő nemzedékének a fennmaradt emlékeket.

A lakosság biztonság érzetének növelése okán szintén a program forrásából bővítették a település kamerarendszerét.

Arra a kérdésre, hogy van-e még folyamatban lévő projekt az önkormányzatok részéről, az alábbi válaszokat adták a városvezetők.

Kunpeszér község polgármestere arról adott tájékoztatást, hogy jelenleg is egy fejlesztés van folyamatban. A Községi Szintér és Könyvtár épületén egy 25 kWh teljesítményű napelem rendszer van kiépítés alatt, valamint az elektromos hálózat felújítására, korszerűsítésére is sor kerül. A projektnek köszönhetően az épület villamosenergia ellátása biztosított lesz, ezzel is elősegítve a költséghatékony működést. Kunszentmiklóson játszótér építése, Szalkszentmártonon jégverem felújítása, eszközök beszerzése zajlik. A sportpálya és szabadidős park szigetüzemű napelemes kandeláberekkel való kiegészítése történik meg Kunadacson. Szabadszálláson pedig a Dózsa György út két oldalán a parkolók kialakítása van folyamatban.

Arra a kérdésre is válaszoltak a polgármesterek, hogy vannak-e olyan fejlesztések a településeken, amelyek valamilyen okból nem valósultak meg. A legtöbb esetben a drasztikus áremelkedés volt az indoklás. Az előzetes árajánlathoz képest a projektek költségvetése nem tette lehetővé a megvalósítást, így ennek okán a beruházások nem valósultak meg. Egyéb esetben a hosszadalmas engedélyeztetési folyamat állítja útját a projektnek, amely szintén a megemelkedett árokhoz vezetve, negatív eredményt hozott.

Az önkormányzatok által benyújtott pályázatokat legtöbb esetben külsős pályázati író cég készítette el. Kisebbségi részben a hivatali munkatársak, míg egyetlen esetben Kunadacs településen a polgármester készítette el a kérelmeket. A kérdés során az is kiderült, hogy Szalkszentmártonon és Kunadacson az önkormányzat készíti el a pályázatokat a másik két szféra részére is.

Arra a kérdésre, hogy hogyan vélekednek a LEADER program ügyintézéséről, illetve annak gyorsaságáról, minden városvezető szinte azonosan nyilatkozott. Úgy vélik mindaddig míg az ügyintézés HACS szinten folyik, addig gördülékeny, gyors és hatékony. Amikor magasabb szintekre kerülnek a kérelmek, akkor a várakozási idő megnövekszik, valamint a kapcsolattartás is nehezebb. Jellemző, hogy az irányító hatóság kevésbé rugalmas a kérelmezőkkel, valamint olyan kérésekkel fordulnak a pályázóhoz, ami nem életszerű.

Összeségében elmondható, hogy a programmal kapcsolatos tapasztalataik pozitívak a polgármestereknek, hiszen olyan fejlesztések valósultak meg a programnak köszönhetően, amelyek a települést és a lakókat szolgálják. Azonban a pozitívumok mellett fontosnak tartották a program árnyoldalát is bemutatni. Negatívumként a következő gondolatok fogalmazódtak meg:

hosszadalmas várakozási idő: a pályázat benyújtása és a támogatói okirat kézhezvételi között több hónap telik el. Ezalatt az idő alatt, a mai gazdasági helyzetben az árak nagyon gyorsan emelkednek. Több esetben azért történt pályázattól való elállás, vagy a pályázat visszavonása mert azt a megítélt összegből már nem tudták volna megvalósítani.

utófinanszírozás: a program utófinanszírozott. Több esetben még a nagyobb önkormányzatoknak is gondot jelent a projekt előfinanszírozása, nemhogy egy szűkebb költségvetésből gazdálkodó kisebb hivatalnak.

elszámolási nehézségek: elszámoláskor előfordul a több körös hiánypótlás, amely meghosszabbítja a folyamatot. Tapasztalataik szerint más típusú pályázatok esetében (TOP, Magyar Falu) sokkal logikusabb felépítésű az elszámolás dokumentációja.

A felsorolt negatívumokból és a korábbi vizsgált statisztikai adatok arra engednek következtetni, hogy a vállalkozói és a civil szféra éppen ezen indokok miatt nem kíván, vagy éppen nem tud pályázni a forrásokra.

Az interjúalanyok a tájékoztatással és az információk áramlásával teljes mértékben elégedettek, úgy vélik a HACS minden esetben naprakész információkkal áll rendelkezésükre.

Arra a kérdésre, hogy a polgármesterek hogyan látják, a települések lakói mennyire tájékozottak a LEADER programmal, milyen esetleges visszajelzések érkeznek irányukba megosztó válaszokat kaptunk. Az egyik polgármester úgy nyilatkozott, hogy kezdetben nagyon tájékozatlanok voltak a település lakói, azonban a kötelező nyilvánosság révén elkezdett terjedni az információ és a pályázati lehetőségek híre. Mára az internetnek és a helyi újságnak köszönhetően úgy véli tájékozottabbak a lakosok, de úgy látja még mindig nagy az a réteg, aki nem tudja, hogy rendelkezésre áll ilyen pályázati lehetőség. Egy másik megkérdezett úgy véli a lakosság megfelelően tájékozott a témába. Arról tájékoztatott, hogy mint városvezető ebben nagy szerepet is vállal, ugyanis a helyi újságban, a honlapon folyamatosan hirdeti magát a szervezetet, valamint a felhívásokat is, amely kapcsán már számos pozitív visszajelzést kapott. Mások úgy vélik igazán csak azon személyek tájékozottak jobban a témában, akik részt kívánnak vagy kívántak venni a programban.

A következő kérdés arra adott választ, hogy mennyire jellemző a településre a lakossági összefogás az együttműködés, továbbá, hogy mennyire látják aktívnak a civilszervezeteket, vállalkozásokat a LEADER tekintetében. A válaszokból megállapítható, hogy a 4 vizsgált község esetében az együttműködés és a lakossági összefogás jellemző. Elmondhatják, hogy pezsgő kulturális, közösségi élet zajlik. A két város esetében a polgármesterek arról tájékoztattak, hogy még van hova fejlődniük a kérdéskörben, de nagy a hajlandóság a javításra. A civil és vállalkozói szféra LEADER aktivitása kapcsán úgy vélekednek, hogy még fejlesztésre szorul. Abban mindannyian egyetértettek, hogy legnagyobb százalékban a korábban felsorolt negatívumok miatt nem tudnak vagy éppen nem pályáznak a két szféra képviselői, de az is előfordulhat, hogy a tájékoztatás hiánya okozza az inaktivitást.

Arra is választ kaptunk, hogy az önkormányzatok mivel tudnák segíteni az együttműködés és az aktivitás fokozását a LEADER tekintetében. A legtöbb esetben a kommunikációs eszközök révén tudnák előre mozdítani. Minden városvezető részéről megvan a hajlandóság a településen tartandó tájékoztató fórumok szervezésére, a helyi újság és internetes felületeken való népszerűsítésre.

Szalkszentmárton és Kunadacs önkormányzata további segítségként a pályázatok elkészítését is vállalja, ezzel is segítve és ösztönözve a pályázni szándékozókat.

A városvezetők azt nyilatkozták, hogy ha hasonló vagy ugyanezen felhívások maradnak a jövőre vonatkozóan, akkor is teljesen elégedettek lesznek, hiszen minden településen van még fejlesztendő terület, amelyre a LEADER tökéletesen alkalmas. Azonban, ha most lehetőségük lenne újabb felhívással bővíteni a programot, akkor olyan intézkedést fogalmaznának meg, amely lehetővé tenné a beterveleti utak aszfaltozását, karbantartását, járdák létesítését, megújuló energiaforrások kiépítését, új termelési technológiára való áttérést. Változtatási igényük első sorban a keretösszegre vonatkozik. A települések minden lehetséges pályázati forrást igyekeznek kihasználni az előrelépés érdekében, azonban meglátásuk szerint a program nagyon szűkös költségvetéssel gazdálkodik, így elsősorban leginkább annak örülnének, ha a rendelkezésre álló forráskeret növekedne. Másik igényük a várakozási időre tért ki. Ha a pályázat benyújtása és a támogatói okirat kézhezvétele közötti időszak csökkenne, akkor jelentős többletköltségtől mentesülne a pályázó. A városvezetők tisztába vannak azzal, hogy ezen változtatási igények nem a HACS-tól függenek, így amennyiben változatlan marad, akkor is szívesen pályáznak.

5. Következtetések, javaslatok

A Szabadszállási Gazdakör LEADER HACS munkája és eredményei alapján elmondható, hogy aktívan működik a szervezet. A rendelkezésre álló forráskeret 97%-a támogatói okirattal már lekötésre került, amely egy kimagasló eredmény. A vizsgált időszakban a legtöbb nyertes pályázat és a felhasznált forrás Kunszentmiklóshoz köthető, a legnépszerűbb intézkedés pedig a 2. számú volt, amely a közösségi terek kialakítására, felújítására irányult.

A településeken a fejlesztések az egyesület által megfogalmazott célokat képviselik, azok egyértelműen hasznosak és az ott élő lakosságot szolgálják. A HACS előzetesen végzett munkája hatékonynak ítélnélhető, hiszen a 7. felhíváson kívül mindegyikre érkezett pályázati kérelem. A beérkező projektötleteket megfelelően használták fel a helyi fejlesztési stratégia (HFS) kidolgozásánál, azokat valóban figyelembe vette. A produktív munkát tükrözi továbbá az önkormányzatokkal kialakított szoros és bizalmi munkakapcsolat, a jó együttműködés, amely a program kapcsán kiemelten fontos.

A polgármesterek beszámolójából kiderül, hogy a programciklusban több komolyabb fejlesztés is megvalósult a különböző szférák részéről (játsszótér, ravatalozó építés stb.), továbbá olyan beruházások is végbe mentek, amelyeket más pályázati forrásból nem tudtak volna kivitelezni. A program és a HACS mellett szólva, a jövőt tekintve úgy nyilatkoztak, ha ezen felhívások maradnának akkor is örömmel pályáznának.

A statisztikai adatokat elemezve egyértelműen kitűnik, hogy legnagyobb százalékban a közszféra nyert el támogatási összeget (63%), a vállalkozói és a civil szféra aktivitása csekély. A feltárt tények ismeretében ennek több oka is van, amelyeket a program buktatóinak, negatívumainak tudhatunk be. Ezek közé tartozik a hosszadalmas várakozási idő, az utófinanszírozás és a pályázati elszámolás során jelentkező nehézségek, dokumentumsokaságok. A civil szervezetek nagy százalékban nem tudják előfinanszírozni a pályázatot, míg a vállalkozóknak a mondhatni lassú pályázati elbírálás nem jelent megbízható, kiszámítható fejlesztési lehetőséget.

A LEADER program ismertsége meglehetősen felszínes. A weboldal és a polgármesterek helyi, sajátos tájékoztatása ellenére elsősorban csak azon lakosok ismerik igazán a programot, akik pályáztak. Az egyesület a HFS-ben megfogalmazta, hogy milyen lehetőségeket biztosít a LEADER programok megismerésére, megismertetésére, amelyek csak részben történtek meg. Az egyesület honlapját megtekintve az látszik, hogy HFS kidolgozását megelőző fórumokon kívül egyéb tájékoztató, ismertető fórum vagy éppen rendezvényt nem szervezett a HACS, továbbá kiadványok sem készültek. A köztes időszakban ezáltal a tájékoztatói lehetőség beszűkült, ezzel is erősítve az amúgy is közel álló közszféra lehetőségeit.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a helyi lakosság nincs megfelelően tájékoztatva a LEADER program adta fejlesztési lehetőségeiről. A HACS-nak sokkal nagyobb figyelmet kell fordítania a jövőben a civil- és a vállalkozói szféra tájékoztatására, ösztönzésére, ezzel is gátat szabva az önkormányzati szektor túlzott előtérbe kerülésének. A kommunikációs terv szerint meg kell tartani a helyi tájékoztató fórumokat, rendezvényeket és mindezeket évi többszöri alkalommal,

minden településen. Erre célszerű lenne figyelemfelkeltő, logóval ellátott ajándéktárgyakkal, hirdetőtáblákkal népszerűsíteni a programot. Szükséges lenne a megvalósult pályázatokból jól szemléltető kiadványt készíteni. Minden fejlesztés egy ösztönző példaként jelenhet meg valaki számára. Ezen kiadványokban aktuális, friss információkat lehetne megosztani az olvasókkal. Javaslat, hogy a HACS hozzon létre egy saját facebook oldalt. A még hatékonyabb elérés érdekében célszerű lenne a weboldalt modernizálni, hírlevélre való feliratkozás lehetőségét biztosítani. Természetesen a fent felsorolt népszerűsítési lehetőségekből az önkormányzatoknak is ki kell venni a részüket, akár helyszín biztosításával, akár a sajátos kommunikációs eszközeik révén.

A hosszadalmas várakozási idő, a pályázat elszámolásának rendszere és a dokumentumsokaság hátráltató tényezőként jelenik meg a potenciális pályázók körében. A HACS, mint köztes szerv a pályázó és a Irányító Hatóság (rövidítve és a továbbiakban: IH) között javaslattal élhetne ezen felmerülő problémák enyhítésére az IH felé. Megfelelően alátámasztott érvekkel az IH is átgondolná a rendszer megreformálását, az egyszerűség bevezetését.

6. Irodalomjegyzék

- [1] HALMAI P. (szerk.) (2010): A közös agrárpolitika rendszere, Dialóg Campus, Budapest
- [2] Kis K. - Szekeresné Köteles R. (2010): „A helyi akciócsoportok szerepe a versenyképes és fenntartható vidékfejlesztés megvalósításában”, Tér és Társadalom, 24(3), pp. 119–135. doi: 10.17649/TET.24.3.1331.
- [3] Kis K. - Szekeresné Köteles R. (2011): A helyi akciócsoportok működése egy országos felmérés tükrében. Gazdálkodás 55. évf. 1. sz. pp. 19-27. doi: 10.22004/ag.econ.119887
- [4] KSH (2009): A vidékfejlesztés helyi térségei (LEADER térségek), Statisztikai tükör III. Vol., 103 No
- [5] MAGDA R.-MARSELEK S. (szerk.) (2010): Vidékgazdaságtan II. Fejlesztési lehetőségek a vidékgazdaságban. Szaktudás Kiadó Ház Zrt., Budapest
- [6] Nagyné Molnár M. (2013): Factors of success in case of local society. DETUROPE – THE CENTRAL EUROPEAN JOURNAL OF REGIONAL DEVELOPMENT AND TOURISM Vol.5 Issue 3 doi: 10.32725/det.2013.020
- [7] PATKÓS CS. (2014): A LEADER-program Európában és Magyarországon. EDUCATIO., Budapest, pp. 394-402. ISSN 1419-8827 <https://folyoiratok.oh.gov.hu/educatio/a-leader-program-europaban-es-magyarorszagon>
- [8] Póla, P., Chevalier, P. és Maurel, M.-C. (2015) „A LEADER akciócsoportok és partnerségi hálózatok működésének tanulságai Baranya megyében”, Tér és Társadalom, 29(1), pp. 175–194. doi: 10.17649/TET.29.1.2687.
- [9] www.gazdakorleader.hu (2022.09.10.)
- [10] teir.hu